

88
2(E)

अथ

विधिवादचिन्तामणिः

Vidhi vad chintamani

1
2100

अथ

विधिवादचिन्तामणिः

४४

२ (E)

विधिवादचिन्तामणिप्रारंभः॥

४४

२ (E)

४४
२ (E)

श० खं वि

१

११२

श्रीमन्महागणपतये नमः॥ श्रीसरस्वत्ये नमः॥ श्रीपरमगुरुभ्यो नमः॥ ॥ लिङ्गोर्थः कार्यत्वं पाकारिक्रियाया मेव प्रथमतोऽ
न्वेति॥ ननु स्वर्गकामो यजेतेत्यादौ प्रथमतस्तदन्वयः॥ किंतु कार्यत्वेनैव वैदिकलिङ्गवाच्येऽपूर्वे प्रथमतो विषयतया
यागाद्यन्वयः प्रतीयते॥ विषयत्वं तु जन्यत्वं॥ तत्र शक्यतावच्छेदककार्यत्वं कदेशकृतो स्वर्गकामान्वयः॥ एवं च याग
विषयकं स्वर्गकामकार्यमिति प्राथमिको बोधः॥ तदनंतरं महर्षेः कृतिसाध्यतायागद्वारेव यागमकृत्वाऽपूर्वस्य
साधयितुमशक्यत्वात्॥ अतो यागकार्यत्वेनैवऽपूर्वस्य कार्यत्वं अनुपपन्नमित्यनुपपत्तिप्रतिसंधानेन तत्सहकृ
तलोकस्थैः कृत्प्रक्रियाकार्यतान्वयगोचरशब्दसामग्रीतो यागे ओपादानिककार्यता बोधः॥ पुनरनुसंधीयमा
न शब्दसहकृतानुपपत्तिज्ञानमेवोपादानमिति गीयते॥ तदसहकृतं चार्थापत्तिरिति॥ न च यागकार्यतायाऽऽपूर्
वमप्रतीतत्वेन यागकार्यता व्यतिरेकस्य दृग्ग्रहत्वादुक्तानुपपत्तिधीरेव न घटत इति वाच्यं॥ यागो यदि कार्यो
न स्यात्तदाऽपूर्वमपि कार्येन स्यात् इति तर्ककारानुपपत्तिप्रतिसंधानस्य यागकार्यता सिद्ध्यनधीनस्य यागकार्यता सा
ध्यकत्वोपगमात्॥ न चापाधापादकयोर्वैयधिकरणपान्नोक्ततर्कसंभव इति वाच्यं॥ यागो यदि कृतिसाध्यो न
स्यात्स्वासाध्यककृत्यसाध्यकृतिसाध्यव्यापको न स्यात्॥ इत्येतादृशतर्कपिगमेन सामंजस्यम्॥ कृतिसा
ध्यज्वलनादिस्त्वव्यापारके कृत्यसाध्यकाद्यादौ व्यभिचारवारणया साध्यांतं व्यापारविशेषणं॥ कृतिसा
ध्यव्यापारके नित्ये व्यभिचारवारणयस्वानुकूलत्वमपेक्ष्य स्वासाध्यकत्वं कृते विशेषणं॥ शक्यानुपप
त्तिधीजन्यतावच्छेदकधर्मयोः संकरो न होषायगेरुगतजात्यभ्युपगमेन तयोर्जातित्वविरहात्॥ अस्तु

ॐ शिवः

१

५२

कृतिः ४

वाकेवलशकारिप्रमाणजन्यबोधविजातीयएवोपार्जनिकबोधः॥अपूर्वविषयक्रियायाःकामिकृतेरपूर्वविषयक
त्वंविनाऽपूर्वसाधनसाधनक्रियासाधनतानुपपत्तेःक्रियायांकामसाधनत्वंविनाकृतोयागविषयकत्वंअनु
पपन्नंअपूर्वकेतिसाध्यत्वंचातुपपन्नंइत्यनुपपत्तिरिति॥काष्ठजन्यक्रियारूपव्यापारमाहायकाष्टेअभिचारवो
रणायकृतिसाध्यव्यापारकेतिसर्वत्रप्रवृत्तिःक्रियाविषयकत्वोपपादकंतस्याःकाम्यसाधनत्वमप्यपूर्वकार्यत्वो
पपादकंनियोज्यान्वयअपूर्ववापेमितियागादेःकाम्यसाधनतापातनिकी॥अस्माकंकाम्यसाधनत्वस्य
विधिप्रत्ययप्रवृत्तिसाध्यवाच्यत्वेप्साध्याहृतस्याप्यर्थस्पर्शादधीगोचरतयापातजन्ययोअपिस्वर्गसाधनत्वो
पास्थितेःपदजन्यक्रियोपस्थितिसहितायाःशाब्दसामग्रीत्वाद्विष्टसाधनत्वस्योपातनत्वमभ्यता॥वा
जपेयेनुयजेतेत्याहोचतसाभिधानिकमेवयदिचस्वर्गदिपक्षेपस्याप्येदृष्टेकथंचित्तीयार्थकरण
त्वान्वयः३पेयतेइतिगुरुमतंनिराकृत्याहत्वेवयागाहोविध्यर्थेकृतिसाध्यत्वेष्टसाधनत्वयोरन्व
यबोधंअवस्थापयितुकामोविचारोविप्रपन्निरूपयति॥अथेतिस्वर्गकमोयजेतेत्याहविति॥
कात्नांतरभाविफलकामबोधकपदघटितवेदवाक्येइत्यर्थः॥सप्रम्यर्थःप्रतिपाद्यत्वं॥विधिरि
त्यत्रान्वेति॥विधित्वंविधातिप्रवर्तयतीतिश्रुत्यत्याप्रवृत्तिप्रसोजकत्वंप्रवृत्तिजनकतावहेह
कप्रकारताश्रयत्वं॥कार्यत्वस्यविशिष्टेवकथनपक्षतोपेयतेइत्याकाह्यायांइष्टसाधनता

प्यो ५

साधारणरूपावच्छिन्नेष्वप्येगुरुणं अभावसाधन एव नैय्यायिकाभिमत आह त्वक्रियाया मिष्टसाधनत्वान्
 यित्वं स्यापि निराकरणं भवतीति उक्तानुगत रूपेण पक्षकरण प्रयोजनमाविष्कर्तुं विधित्वेन संयाध्य मर्षद्वयं
 र्शयति इष्टसाधनत्वं कार्यत्वं चेति वाकारोऽननास्थायां ॥ ननु विकल्पे ॥ इष्टसाधनत्वस्य विधित्वप
 क्षेपि कार्यत्वस्य तत्वात् ॥ एवं चाल्लौकिकक्रियागोचर कालान्तर भाविफलकामनाधीन प्रवृत्ति परतिष्ठा
 एतात्पर्यं विषय प्रवर्तकधर्मात्वमेव पर्यक्सितं पक्ष्यतावच्छेदकं ॥ एवं च विश्वजिता यजेतेत्यादि फलका
 मवाचकपक्षघटितवैषम्यस्य लि३ पक्षस्य संग्रहः ॥ पुष्टिकामोद्धृतं पिबेदित्यादि तोधातु साम्यादिद्वारा
 विलंबभाविफलसाधन क्रियापरे लौकिक वाक्याहातृत्वे वाक्रेयायो कार्यत्वान्वयो गुरुण मध्यनुम
 तः तेषामप्येह पूर्ववत् धातुसाम्यादिरूपव्यापारस्यान्यत्वं भवत्यस्य लि३ पक्षवाच्यता विरहान्न स्प्राथमिक
 शाब्दगोचरत्वात् तत्तत्र ति३ र्थेऽभावसाधने बाधः पक्ष्यतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन तत्साधने पक्ष्यता
 वच्छेदस्य सामानाधिकरण्यस्य यजेतेत्यादि कार्यत्वेष्टसाधनत्वयोरेकतरस्य क्रियान्वयित्वमाहायापि
 पक्ष्यवृत्तानसंभवेन कार्यत्वं क्रियान्वयिष्येति प्रत्येकं विवादा निरास इत्यल्लौकिकत्वं क्रियाविशेषणं अ
 य फले विलंबभाविता प्रतिबंधान्नायां वागादी फलसाधनत्वोपपादकस्यापि व्यापारसाध
 नत्वज्ञानस्य तत्र कार्यत्वान्वयबोधे पाकादी कार्यताबोध इवानपेक्षितत्वात् ॥ नित्यत्वमप्यपरायां च फल

साधनताज्ञानस्यापि संध्यावंदनादिजोवरकार्यताज्ञान^३ वातथात्वात् आह त्वेव क्रियाकार्यतया प्रतीयते इति
 बाधवारणाय क्रियासंसर्गितया साध्यात् फलसाधनत्वज्ञाननित्यत्वाज्ञानकालीनशाब्दबोधविषयत्व
 मेव क्रियान्वयीत्यनेन विवक्षणीयं। एवं बुद्धिकामो घृतं पिबेदित्याहावपि क्रियायां विलंबभाविफलकत्व
 ग्रहे धातुसाध्यादिरूपस्यापि व्यापारजनकत्वं गृहीत्वेव क्रियाकार्यत्वबोधात्। आह त्वेव क्रियान्वयित्वाभा
 वसाधनेन बाधः तथा च तादृशव्यापारसाधनताज्ञानानुसरवर्तित्वमेवाह त्वेव त्वस्यार्थः इति भावः। आह
 त्वेव त्वस्यानुपादाने अनेपादानिकबोधमात्राद्यबोधस्य दुर्वारतया तदुपादानस्यावश्यकत्वात्। ननु त्वेव क्रि
 यान्वयित्वे अनेपादानिकानिरुक्तशाब्दबोधे क्रियागतत्वेन भासमानत्वं। तच्च घृतपानकार्यत्वेऽस्येव धा
 तुसाम्यरूपव्यापारकार्यत्वाग्रहणाय तदनुपपत्तिज्ञानं विनैव धातुसाम्यसाधनताज्ञानात् कार्यत्वशा
 ब्दबोधोत्पत्तिरिति वाच्यं। व्यापारसाधनताज्ञानानुसरनिरुक्तशाब्दबोधे क्रियागततया भासमानत्वस्य
 पस्याह त्वेव क्रियान्वयित्वस्येव विवक्षणीयतया घृतपाने कार्यत्वेन तदभावस्याबाधात् अन्यथाऽपूर्वकार्य
 ज्ञानानुपपत्तिज्ञानसत्त्वं इव तदसत्त्वे विशाब्दसामग्र्या अनेपादानिकयागकार्यताबोधस्य जनने
 बोधकविरहेण वैदिकलिङ्गेष्वपि बाधस्य दुर्वारत्वात्। न च पूर्ववाच्यतामतेऽवैदिकलिङ्ग एव कार्यत्व
 मथो नितु वैदिकलिङ्ग इति वाच्यं। लिङ्गत्वमात्रस्य तदुक्ततावच्छेदकत्वात् यदि च साध्या साधनत्वेन गृह्यमाने

अपमानासाधनस्यावित्तस्य कार्यत्वमनुपपन्नमित्यनुपपत्तिज्ञानकालीनत्वमपि विशेषरूपं देवं तथा च तादृशानुप
पत्तिज्ञानदशायां काम्यसाधनता ग्रहस्य कार्यता बोधेऽवस्थापेक्षणीयतयेवाहं बोधं विनैव कार्यता
याः क्रियानन्वयित्वरूपसाध्यत्वव्यवस्थापनस्य सुकरतया काम्यनाविशिष्टस्य यग्नियो ज्यतया भानानु
पपत्त्या कार्यतया क्रियान्वयबोधस्याहत्यासंभवप्रदर्शनमग्रे मूलरूपतो विरुध्यते । इति कामि नियो ज्यकत्वं
विना क्रियायाः कामिकार्यत्वं क्रियायाः काम्यसाधनत्वं विना कामनाविशिष्टस्य तन्नियो ज्यत्वं चानुपपन्न
मिति प्रतिसंधानदशाया मोक्षमोक्षसर्गिकतास्य पर्यविषयबोधे क्रियान्वयितयाऽभासमानत्वं मेव
काम्यसाधनत्वमंतररेण कार्यत्वमनुपपन्नमिति ज्ञानमनंतर्भाषसाधनीयं वेदस्य ते विशिष्टान्वय
परत्वाया ओत्सर्गिकताया वृध्यमाने तया कामनाविशिष्टनियो ज्यकत्वावच्छिन्ने कार्यत्वबोधे एव
फलकामसमभिधातविधिप्रत्ययस्पर्शान्वयमोत्सर्गिकं अतः कामनाविशिष्टनियो ज्यकत्वात्
वच्छिन्ने केवलयागे कामनोपलब्धितन्नियो ज्यकत्वावच्छिन्ने वा तत्र कार्यता बोधस्य काम्यसाधनता सा
नमंतररेण संभवेपिऽतत्र तादृशतात्पर्यस्यापवाहिकातया न बाधः एवं च नित्यत्वभ्रमदशाया माह
त्यकार्यताया यागाद्यन्यितत्वेऽपि न बाधसंभवः । तदा तत्र बोधे कामनाविशिष्टनियो ज्यकत्वाभाना

अमानसाधनस्यावित्यस्य कार्यत्वमनुपपन्नमित्यनुपपत्तिज्ञानकालीनत्वमपि विशेषरूपं देवं तथा च तादृशानुप
पत्तिज्ञानदशायां काम्यसाधनता ग्रहस्य कार्यता बोधेऽवस्थापेक्षणीयतयेवाहं बोधं विनैव कार्यता
याः क्रियानन्वयित्वरूपसाध्यत्वव्यवस्थापनस्य सुकरतया काम्यनाविशिष्टस्य यजनियो ज्यतया भानानु
पपत्त्या कार्यतया क्रियान्वयबोधस्याहत्या संभवप्रदर्शनमग्रे मूलरूपतो विरुध्यते । इति कामि नियो ज्यकत्वं
विना क्रियायाः कामिकार्यत्वं क्रियायाः काम्यसाधनत्वं विना कामनाविशिष्टस्य तन्नियो ज्यत्वं चानुपपन्न
मिति प्रतिसंधानदशाया मोक्षमोक्षसर्गिकतास्य पर्यविषयबोधे क्रियान्वयितयाऽभासमानत्वं मेव
काम्यसाधनत्वमंतररेण कार्यत्वमनुपपन्नमिति ज्ञानमनंतर्भाषसाधनीयं वेदस्य ते विशिष्टान्वय
परत्वाया ओत्सर्गिकताया वृध्यमाने तया कामनाविशिष्टनियो ज्यकत्वावच्छिन्ने कार्यत्वबोधे एव
फलकामसमभिधातविधिप्रत्ययस्पर्शान्वयमोत्सर्गिकं अतः कामनाविशिष्टनियो ज्यकत्वान्न
वच्छिन्ने केवलयागे कामनोपलब्धितन्नियो ज्यकत्वावच्छिन्ने वा तत्र कार्यता बोधस्य काम्यसाधनता सा
नमंतररेण संभवेपिऽतत्र तादृशतात्पर्यस्यापवाहिकातया न बाधः एवं च नित्यत्वभ्रमदशाया माह
त्यकार्यताया गाद्यनित्यत्वेऽपि न बाधसंभवः । तदा तत्र बोधे कामनाविशिष्टनियो ज्यकत्वाभाना

त्र । एवं च लोकस्य लेविशिष्टान्वयपरताया अनेतरसर्गिकतयापुष्टिकामोद्यतं पिबेदित्यादौ पुष्टादिफलकाम
 नोपलब्धितपुरुषकृतिसाध्यताबोधे काम्यसाधनत्वमंतररेण क्रियायाः कार्यत्वमनुपपन्नमिति ज्ञानास
 त्वेफलसाधनताबोधानपेक्षया तादृशबोधमाप्त्यबाधवारण्यया लोकि क क्रियागोचरत्वं प्रवृत्तिविशे
 षणमावश्यकमेव यदि च स्वर्गकामः पचेतेत्यादिस्वारसिकप्रयोगेन प्रामाणिकानां तदा काम्यकार्यता
 बोधकलितुं परधृष्टितुलौकिकवाक्यस्यापि विशिष्टान्वये तात्पर्यमनेतरसर्गिकमित्युपेयमिति तादृश
 विशेषणमनुपादेयमेव । एवं साध्यात्फलसाधनताया बोधकार्यतायां बाधवारण्ययउपात्रकालांतर
 वाक्याध्यापारसाधनत्वमप्रतीत्येव क्रियायां कार्यताबोधोपात्रादृशकार्यतायां बाधवारण्ययउपात्रकालांतर
 भावीत्यादिविशेषणमपिनोपादेयं तत्राधिक्रियायां साध्यात्फलसाधनत्वाद्विज्ञानदशायां व्यापारसाधनत्वमगृहीतवाका
 र्यताबोधानुस्येन साध्यसत्वात् किंतु समभिध्याहृतफलप्रतिसाध्यासाधनत्वेन ज्ञायमानक्रियायामनन्वयित्वस्य सा
 ध्यताभावे स्वर्गकामोपजेतेत्यादिविपुलं । न च पापनाशकामो हरिं स्मरेत्यादिविधिबोधितक्रियायां साध्यात्समभिध्या
 हृतफलसाधनत्वेन ज्ञायमानत्वं न तेषां संभवतितत्र तदासाधनत्वबाधात् अन्यथा रक्ष्यते अनेतरनभ्युपगमादिति
 साध्याप्रसिद्धिवारण्ययतादृशकार्यत्वस्य पक्षबहिर्भाव आवश्यक इति वाच्यं स्वबोधकलितुं परसमभिध्याहृतपद

५९ प्रति साधना साधनत्वेन ध्याना क्रियायां यद्यन्वेति प्रतीतिरिति कतन देह कूटस्थस्वरूपसाधनस्य कार्यत्वेन तस्य पश्य बहिर्भावा न्यस्तान्तरिनेन संख्या
 बोध्य फलं स्वर्गदिव्यसाधनाफलं प्रति साधना साधनत्वेन हृदयाया अपि पापनाशका मोहसिंहस्येदित्यादिवाक्यादाहृत्कार्यना
 माः क्रियाया मन्वयानां दशाकार्यतायाः पश्य बहिर्भाव आवश्यकः यद्यपि तस्याः पश्य बहिर्भावो यथाश्रुतो न विवेचनेना
 पितसंभवति कालान्तरभावि स्वर्गफलकामनाधीन प्रवृत्तिपरतिः पदेनापि तत्प्रतिपादनात् तत्तथापि अव्यवहितभावि
 फलकामे मकार्यता बोधकालौ पनाशिनैत्यादिक निः ३ प्रत्यया बोध्यत्वविशेषेन सा बहिर्भावेति । न च स्वर्गकामधी
 नाया कृतिसत्साध्यत्व रूपकार्यत्वादेव पापनाशका मनाधीन कृतिसाध्यत्व रूपकार्यत्वं तस्य स्वर्गफलं विली
 खभावित्वं प्रति संधानादशायां पापनाशका मोहसिंहस्येदित्यादिवाक्यादाहृत्कार्यना न्येऽपि स्वर्गरूपफलस्य तत्
 धक तदाक्यस्य निः ३ पदसमभिध्या हतत्वात् त्रौकरीत्या बाधसंभव इति वाच्यं स्वर्गपापनाशो भयकामनयापि हृदि
 स्मरणेन हि मोहरे कृतिसंभवत्वेन तत्साधना साध्यत्वस्य विधिं पबोध्यत्वेन तत्र बाधस्य दुर्बलत्वादिनिवेन तन्निः ३ स
 मभिध्या हतत्वेन पदबोध्य फलं प्रति साधना साधनत्वेन गृह्यमाण क्रिया विषयतानिरूपित तन्निः ३ प्रत्ययघटितवाक्य प्रयोज्य
 प्रयोज्य बोधीय विषयता अयमभिन्नत्वस्य साध्यतयोक्त बाधवारणसंभवात् स्वर्गकामसमभिध्या हत तन्निः ३ पदघटितवाक्य
 प्रयोज्य क्रिया विषयतानिरूपित स्वर्गकामकार्यतात्वावच्छिन्न विषयतायाः प्राप्यमिक बोधीयत्वात् तत्वात् प्राप्यमि
 क बोधीय पापनाशका मकार्यतात्वावच्छिन्न विषयतायाः प्रयोजक्य वाक्यं तत्तत्स्थितिः ३ पदसमभिध्या हत तत्त्वस्य वि
 लंबभावितया प्रति संधीयमाने स्वर्गरूप फलं भावात् पापनाशका मकार्यत्वं हृदि स्मरणेन विनिष्ठा प्राप्यमिक बोधसा
 युक्तवाक्यद्वयसमूहा लंबनजन्यस्य संभवात् तादृश बोधसाधनाया धस्तादृश वाक्यज्ञानजन्यत्व रूपशाब्द बोधा
 ५९ मुपासीते साहो स मभिध्या हत फलं प्रसिद्धावपि न होषः अथ स्वर्गकामो हृदि स्मरेदिति विधिः नापि हृदि स्मरणेन विनिष्ठा कार्यनाप्र

५

विशेषलेखेन द्वारान्तरितेष्वेव विषयतायां परिश्रितवाक्यप्रयोग्यत्वं निवेदितां यद्यपि दशावाधस्ता दशावाक्यविषयता वदित्वा निरूपितं
तज्जल्पत्वरूपबोध विशेषलेखेनापि वारयितुं शक्यते तथापि स्वर्गकामोपजेतयागः क्रियेते साहिवाक्यद्वयसमूहात् त्वेन जन्म
यागविषयकं स्वर्गकामकार्ययागः इति साध्य इत्येतादृशप्राथमिक बोधविषयता साध्ययागादिकार्यत्वं विषयतायां बाध
स्य वारण्यविषयतायां वाक्यप्रयोग्यत्वं विशेषणमावश्यकं एतेन स्वबोधकवाक्यबोधं पद्यफलं तत्र साक्षात्साध्यत्वेन
यमानक्रियानन्वाधित्वरूपसाध्यविवक्षया पापनाशरूपफले साक्षात्साधनत्वाग्रहणायां क्रियान्वयित्वमाप्त्यहस्मरण
दिनिष्ठकार्यत्वे बाधवारण्यमुपादेयतां तदा दशावाधवारण्यसंभवेऽपि उक्तरीत्या यागनिष्ठकार्यत्वं एव बाधस्य द्वारिता
त्वात् प्राथमिक बोधे क्रियान्वयिनि कार्यात् पूर्व बाधवारण्य प्रवर्तकज्ञानप्रकारत्वं निवेदनं तदर्थः प्रवृत्तिजनकता वदे
कीभूतप्रकारताश्रयत्वं तेन प्रवर्तकसमूहात् त्वेन बोधे वस्तुमात्रस्यैव प्रकारत्वेऽपि न बाधः क्रियान्वयीत्यनेन क्रियांशो
प्रकारत्वं विवक्ष्यते विशेषतया क्रियाश्रयत्वे बाधवारण्यसंभवेऽपि यागत्वात् द्वैव बाधवारण्यप्रवर्तकता वदेद्वैव
प्रकारताश्रयत्वेन पक्षत्वात् मावश्यकं प्रकारता बाधमिता वदेद्वैव कान्तः पानिनी ग्राह्या अथवा यागः कार्य इति राम
दि प्रवर्तकज्ञानीयः धर्मिता वदेद्वैव यागत्वादिप्रकारताया वृत्तिना संभवात् अहर्षसंनिवृत्तया भासमाने पदार्थता
वदेद्वैव कार्यत्वे बाधवारण्यसाध्यक्रियापक्षे तत्र निःप्रवृत्ति बोधपरं अन्यथा संस्कार पदेनापि बोधस्या पूर्वस्थ
इति धर्मितोऽर्थस्वरूप क्रियात्वस्य द्वारतया व्यावर्तना संभवात् तथा विधफलं प्रतिसाध्यसाधनत्वेन बाधमारण
सुमेव न भवति तेन धर्मानं गीकारात् सो न धर्मोक्तो पूर्वग्रन्थ विशेषः। सुरव। भोगकामोपजेतेत्यादि वदुर्वस्य

वीर्य

नमि ६

धनियो ज्यनया

नकी भूतधी विषयतन्वयप्रयोजकस्वर्गकामनियो ज्यकत्वरूपयोग्यताविषयकशादृशानस्यजन्तुकीभूतंयन्नियो ज्यनया
स्वर्गकामनियो ज्यस्यान्वयप्रयोजकस्वर्गसाधनतायाज्ञानंतसंभवादित्यर्थः। कृतिविषयनिष्ठकाम्यसाधनतायाः
कृतिविशेषप्रयोजकत्वेपिपुष्टसाधनस्मापिसंध्यावर्तनादेः कृतिसाध्यत्वसामान्येयद्यपिसाध्यात्रेष्टसाधनत्वंप्रयोज ३ कृतितत्त्व
कृतत्वापितत्रकर्तृक्रियानियो ज्यत्वंक्रियाविषयककृतिसाध्यताज्ञानवत्वरूपंप्रयोजकमिति कार्यतान्वयबोधेसा
मान्येकर्तृनियो ज्यताज्ञानमत्वमप्रयोजकरूपयोग्यताज्ञानविधयाकारणं। तदपिज्ञानंशाकात्मकमेवोपगंतव्यं। प्रमाणं
तराभावात्। एवंचकाम्यस्यलेकामिनोनियो ज्यतायाबोधेकामनाविशिष्टस्येवतथाभानमंगीकर्तव्यं। कामनायाविशेषण
त्वावश्यकत्वात्। कामनयाउपलक्षणत्वेआत्ममात्रस्यैवोपलक्षणतयात्रिककामसाधारणनियो ज्यताबोधेनविधेर
प्राप्ताप्यप्रसंगात्। आत्मत्वसामानाधिकरण्यमात्रेणतन्वयोपगमेस्वस्यकामनावत्वप्रतिसंधानेपिनियो ज्यत्वसंश
यसंभवेनविधिनायागनियो ज्यकर्तृव्यतायायागेबोधनेपिस्वकर्तृव्यत्वनिश्चयासंभवेनप्रवृत्तउपपत्तेः। वस्तुतोवेदस्यले ५
विशिष्टान्वयपरतायाओतसर्गिकाः कथंचित्संभवेतस्यागायोगादपिकामनायाविशेषणत्वमावश्यकमेवरेतेनकाम
नायाउपलक्षणत्वेपिब्राह्मणत्वादिव्यावर्तकतासंभवेनोक्तोपस्थाकिंचित्करत्वेपिनस्थितिः। एवंचकामनाविशिष्टस्यनियो
ज्यतानिर्वाहकमनुपपद्यस्थमारणीत्याकाम्यसाधनत्वमितिज्ञानमप्यावश्यकंयागादेश्यपदं पदयास्वर्गादिसाधनत्वमि
त्वमि

निपरंपराघटकाह्वोपस्थितेः स्याद्विष्णुपादजनकत्वरूपयोग्यताज्ञानस्यवातत्त्वानेप्रवेष्टितत्वात्तदनेतरमेवकार्यताबोधोभवि
 व्यतीतिभावः। नचकाम्यसाधनताबोधोयागस्यकाम्यसाधनत्वमंतरेणकामिकृतेर्थागविषयकत्वानुपपत्त्यातस्याअपूर्वजनक
 त्वमनुपपन्नमित्यनुपपत्तिमूलकएवस्वीकार्यः। ननुशाकः। अतः कथं तत्र योग्यताज्ञानविधया व्यापारजनकत्वधियोऽपेक्षेति
 वाच्यं। अनुपपन्नो जकरूपविशिष्ट एवेतदन्वय इति नियमात् ॥ स्वर्गसाधनताविशिष्टे यागे स्वर्गकामनि योज्यकत्वावगा
 हिन एव नियोज्यान्वयबोधस्य स्वीकरणं तथा तादृशबोधे अ। न्वयिता वहे एक विशिष्टमानानुरोधे नैव व्यापारजनकत्वज्ञान स्या
 दक्षकृतेति कार्यताविधि पक्षेऽन्वयप्रकारतया साधनत्वमपिशकृमि त्यादिग्रंथेन स्वयं वक्ष्यमाणत्वात् ननु फलकामनारहि
 तस्य संख्यावदन्तादि नियोज्यत्व इव स्वर्गादिकामस्य यागनियोज्यत्वे पिकाभ्यसाधनत्वमनुपपोग्ये वेति कथं काम्यसाध
 नत्वज्ञानापेक्षे स्यात् आह कामनाविशिष्टस्य हीति ममेहं कार्यमिति बोद्धुं तादृशबोधजनकत्वं। ननु तादृशबोधसम
 वापित्वं। कामनांशेतद्बाधेन कामनाया विशेषणत्वात् उपपत्तेः। नच विशेषणत्वविना नन्वपित्वे पिसमानकालतया विशेषण
 त्वं कामनायाः पश्यन् गती। एतदेव दर्शनादेति वाक्ष्यं। तादृशविशेषणत्वस्य कामनायास्तदोधाजनकत्वेपि नि
 बृहितात् कामनायास्तदोधोपयोगे पिसतीत्या स्या संज्ञतेः। नच समानकालत्वेन विशेषणतया पिवेदस्य विशिष्टान्व
 यपरतया निबृहिता कामनासाधारण नियोज्यत्वबोध एव कथमुपेयते ग्रंथेति वाच्यं। अन्वयिता वहे एक स्प विशेष्यान्वपि
 नाऽन्वयित्वरूप विशेषणताया अप्ये तसर्गिकतया तदनुरोधेन कामनांशेपि नियोज्यताबोधोयागस्य नियोज्यता

ज्ञानमेवोपादानिक परमनुपपत्तिमात्रमूलकं वा अपेक्षितं तस्याधिपे विस्वर्गसाधनता १२

७
८८
२ (E)

८८
२ (E)

बोधोऽशरीरे जनकत्वांतर्भावस्य बोधितत्वात् । यद्यपि नियोज्यत्वं विधिकर्तृप्रवर्तनास्य नियोगकर्मत्वं धात्वर्थतावच्छेदकप्रवृत्तिरूपफलाश्रयत्वमेव । प्रवर्तकज्ञानानुकूलव्यापारैश्वर्यश्रवणरूपस्य नियोगत्वे च तादृशज्ञानाश्रयत्वमेव तथापि निरूपकारिभाषिकमेव नियोज्यत्वं । अथवा प्रवर्तकज्ञानोपाधायकता निर्वोहस्यापारोपयोग इति कामनासाधारणं । तादृशज्ञानोपाधायकत्वं नियोज्यत्वं । कामनायास्तदोपाधोपयोगे कार्यबोधजनकत्वे भवति निर्वहतीत्यर्थः । अन्यथा विशेषणं शेषाधेन कामनाया विशेषणत्वायोगादिति भावः । सचेति कामनायास्तदोपाधोपयोग इत्यर्थः । कामनानंतरं काम्यसाधनता बोधात् । कार्यता बोधे सतीति कामनाधीनकाम्यसाधनता बोधस्य कार्यता बोधोपयोगे सतीत्यर्थः । साध्यात्र ह्यनुपयोगादिति भावः । काम्यसाधनता बोधस्य कामनाधीनत्वं कामनाविषयकत्वेन बोध्यं । तथा च कामनाविशिष्यस्य क्रियानियोज्यत्वं कामनायाः क्रियानिष्ठकाम्यसाधनता ज्ञानोपायोगिता निर्वहति मिति तद्युक्तक्रियानिष्ठकाम्यसाधनत्वमपि नियोज्यत्वान्वयप्रयोजकमिति पर्यवसितं एव च स्वर्गसाधनत्वमप्येवमिति पर्यवसितं । योऽप्यतस्तत्तद्वद्विषयस्य बोधतायाः नियोज्यता स्वर्गकामान्वयप्रयोजकत्वे च सति सत्येव नियोज्यान्वययोग्य-
नियोज्यत्वान्वयप्रयोजकयोग्यता ज्ञानघटितयोऽप्यान्वयबोधसामग्रीसंपत्तिः । एवं च यागः स्वर्गसाधनीभूतं स्वर्ग-
नियोज्यस्वर्गकामकार्यः इति कार्यताधीरेवेतन्मते तत्र स्वर्गकामे नियोज्यता ज्ञानं क्रियायां स्वर्गसाधनता विषयकतया
तन्निर्वोहकफलसमयपर्यंतस्य अपि व्यापारजनकत्वज्ञानमप्यपेक्षितमिति नाहं ह्यत्र क्रियाकार्यताधीरिति

नितामणौः- विधिवादः ॥